

Asur Metinlerinde Alzi krallığı ve Muşklar

Allahverdi Alimirzayev*

ORCID:0000-0001-5527-55XX

Öz

Doğu Anadolu'nun eski siyasi merkezlerinden biri olan Elazığ, coğrafi konumu nedeniyle M.Ö. XIII. yüzyıldan beri Asur krallarının yürüşlerinin hedefine dönüşmüştür. Elazığ'dan Anadolu'nun merkezi bölgelerine stratejik güzergahlar geçiyordu. Alzi ve komşu Purulumzi krallıklarında yaşayan Muşklar Asurlara haraç vermeyi reddettiklerinden dolayı M.Ö. 1113'de Asur Kralı I. Tiglet-pileser'in saldırısına uğradılar. Bazı araştırmacılar Muşklar'ın Güneydoğu Avrupa'dan göç ederek, Anadolu'nun merkezinde krallıklarını kuran Frygler'le aynı soydan olduğu konusunda hemfikirdir. Herodot'un *Tarih'inde* adı geçen Frigya Kralı Midas ile Muşk kralı Mita'nın aynı kişi olduğu zannedilmektedir. Bunun nedeni, krallığın eski isminin *Frigya* adına karşılık olarak yanlışlıkla *pu-ru-kuz-zu* gibi okunmasıdır. Aslında, bu kelime *pu-ru-lum-zi* (hurricane *purli* "ev" kelimesine dayanır) olarak okunmalıdır. I. Tiglat-Pileser'in vakayinamesini Rusça'ya çeviren İ. M. Diakonoff Muşklar'ın Alzi ve Purulumzi'ye Fırat Nehri'ni geçerek geldiklerini yazıyor. Oysa metinde "*Fırat'ı yüzerek geçmek*" ifadesinin restorasyonu için yeterli boşluk veya sakat yer yoktur. Diğer tercüme versiyonlarında Muşklar'ın, herhangi bir nehri geçtikleri ile ilgili sözde restorasyon unsuru ile karşılaşmıyoruz. İ. M. Diakonoff'un bilimsel olarak temelsiz teorisinin ana amacı Muşk halkını "*proto-Ermeni*" gibi tanımlamaktır. Fakat Muşklar'ın Doğu kökenli halk olmasını gösteren kanıtlar daha fazladır. Muhtemelen, Muşklar Anadolu'ya Rāniya Ovası'ndan (Irak'ın Kuzeydoğusundan) gelmişler. M.Ö. XVIII. yüzyılda Rāniya Ovasında, Muşkave (Hirrice "Muşklı") isimli kişi tarafından yönetilen Kakmium krallığı mevcuttu. Bu Krallık ilk kez Ebla arşivinin belgelerinde (M.Ö. XXIV. yüzyılın sonları) kaydedilmişti. Kakmium'un Banana isimli kralı Lullubum, Kutium ve Turukku ülkelerinin kralları ile birlikte Agade devletine karşı oluşturulmuş askeri koalisyonuna katılmıştı. M.Ö. XVIII. yüzyılda Kakmium sakinleri Kutium-Ahazum askeri koalisyonuna katılarak I. Şamşi-Adad'a, Turukkular'a, Hammurabi'ye karşı mücadele vermişlerdi. Komşu Purulumzi ülkesinin adı M.Ö. XVIII-XVI. Yüzyıllara ait Şuşarra, Mari ve Arrapha metinlerinde de geçiyor. Muşk kabilesi Alzi'nin nüfusunu oluşturmakla, muhtemelen, Hurrice konuşurdu. Alzi krallarının isimleri (Antaratli, Ehli-Teşub, Giridadu) Hurri kökenlidir. III. Salmanasar Alzi'ni Asur Eyaleti Kutmuhi'ye, Minua ise Purulumzi'ni Urartu'ya birleştirmişlerdi.

Anahtar Kavramlar: Alzi Krallığı, Muşklar, Asur

Gönderme Tarihi: 10/10/2018

Kabul Tarihi: 10/12/2018

* Doç. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, E-Posta: alimirzoev.60@mail.ru

Kingdom of Alzi and Mushkians in the Assyrian texts

Abstract

Elazig (ancient Ashzi, Alzi) one of the oldest political centers of Eastern Anatolia. In Elazig have made strategic routes to the central regions of Anatolia. In the XIII.-IX. centuries BC Alzi was in the area interest of the kings of Assyria. Mushkians populations of Alzi and neighborhood kingdom Purulumzi refused to pay tribute to the Assyrians. In 1113 BC, the King of Assyria, I Tiqlet-pileser, had to carry out a military campaign against them. Some researchers agree that the Mushkians were migrating from Southeast Europe and established kingdom of Frygia in the Central Anatolia. They think that the Frygian king Midas (in Herodotus "History"), and Mita, the king of Mushkians, are the same person and old name of the kingdom in Assyrian text was read as "pu-ru-kuz-zu". In fact, this word should be read as "pu-ru-lum-zi" (on hurrian "purli" "home"). I. M. Diakonoff writes that the Mushkians came to Alzi and Purulumzi through the Euphrates River. However, there is not enough room or space for the restoration of the expression "Swim in the Euphrates". The main purpose of I. M. Diakonoff's scientifically groundless theory is to describe the people of Mushkians as "proto-armenians". Probably, the Mushkians came to Anatolia from the Rānija Plain (Northeast of Iraq). In the XVIIIth century BC, in the Kakmium ruled Muskave ("Mushkian"). This Kingdom was first recorded in the texts of Ebla. The king of Kakmium Banana, with the kings of Lullubum, Kutium and Turukku, was joined a military coalition against the Agade. In the XVIIth century BC Kakmians fought against the I. Shamshi-Adad, Turukkeans, and Hammurabi. Probably mushkians talked on hurrians. The names of the Kings of Alzi (Antaratli, Ehli-Teshub, Giridadu) originate from Hurrians. Subsequently, III. Salmanasar joined Alzi to the Assyrian Province of Kutmuhi (in the Tur-Abdin mountains), and Minua joined Purulumzi to the Urartu.

Keywords: Kingdom of Alzi, Mushkians, Assyrian

Received Date: 10/10/2018

Accepted Date: 10/12/2018

Царство Алзи и мушки в ассирийских текстах

Резюме

В 13-9 вв. до н.э. Элазыг (древний Ашзи, Алзи), через который проходили стратегические маршруты из Месопотамии в центральные районы Анатолии, входил в зону интересов царей Ассирии. Мушки, жители Алзи и соседнего царства Пурулумзи отказались платить дань ассирийцам. В 1113 году до н. э. царю Ассирии Тиглатпаласару I пришлось вести против них военную кампанию. Некоторые исследователи считают, что племена мушков мигрировали из Юго-Восточной Европы в центральные районы Анатолии и основали там свое царство Фригия. Считается, что упомянутый Геродотом фригийский царь Мидас и царь мушков Мита был одним и тем же лицом, и что ассирийские писцы якобы передавали название его государства в слоговой форме как ru-gu-kuz-zu. На самом деле, эти знаки следует читать как ru-gu-lum-zí, что восходит к хурритскому ruglî «дом». И. М. Дьяконов, считавший мушков «протоармянами», полагал, что мушки пришли в Алзи и Пурулумзи с запада переплыв реку Евфрат. Однако для восстановления фразы «перешли Евфрат» (по-аккадски eber nāru Purattu) в соответствующем месте летописи Тиглатпаласара I не имеется достаточной лакуны. Вероятнее всего, мушки пришли в Анатолию из низменности Раниа (на северо-востоке Ирака). В 18 веке до н.э. в царстве Какмиуме правили Мушкаве («Мушкиец»). Это царство было впервые упомянуто в текстах Эблы. Царь Какмиума Банана, в коалиции с правителями Лулубума, Кутиума и Турукку, воевал против аккадского царя Нарам-Суэна. В 18 веке до н.э. какмийцы сражались против Шамши-Адада I, туруккийцев и Хаммурапи. Вероятно, мушкийцы говорили на близком хурритскому языке. Имена царей Алзи (Антаратли, Эхли-Тэшуб, Гиридаду) имеет много общего с хурритскими. Впоследствии Салманасар III присоединил земли Алзи к ассирийской провинции Кутмухи (в горах Тур-Абдин), а Минуа включил Пурулумзи в состав Урарту.

Ключевые слова: Царство Алзи, мушки, ассир

Получено: 10/10/2018

Принято: 10/12/2018

Giriş

Doğu Anadolu'nun eski siyasi merkezlerinden olan Elazığ elverişli coğrafi konumu nedeniyle, M.Ö. XIII. yüzyıldan beri, Asur krallarının yürüşlerinin hedefine dönüşmüştür. Elazığ'dan ve Tur-Abdin'den (eski adı Kaşiyari) Fırat'a ve Anadolu'nun merkezine stratejik güzergahlar geçiyordu. M.Ö. I. binyılda, Akkad kralı Sarrumken'in (I Sargon) devletinin sınırlarını gösteren bir kadastro haritası derlenmiştir. Orada 120 bēru (=1200 km) uzaklıkta, Subartu (su-bir₄) ülkesi ile Lulubilerin ve Turukkuların ülkeleri yakınlığında Aşşi (KUR. aš-ši/ze₂) adlı ülkenin olduğu kaydedilmektedir (bkz. Resim 1).

Resim 1. (Schroeder 1920, s.68, № 92).

Aşşi ölkəsinin, yani şimdiki Elazığ'ın adı M.Ö. XIII.- IX. yüzyıllarda Asur metinlerinde “Alzi”, “Aşşa” gibi biçimlerde kaydedilir. Elazığ ilinin adı Alzi isminden gelmektedir ve Hurriler'in halzi (“kule”) veya urartların (=biaynice) alzini (“kayalı yer”) sözleri ile açıklanabilir ¹.

Asur çivi metinlerinde Alzi ülkesi ile ilk defa I. Tukulti-Ninurtanın zamanında (M.Ö. 1244-1208) karşılaşıyoruz. Şu metinlerden anlaşılmaktadır ki, Alzi krallığı Mutmuhi, Madani, Nihani, Alaya, Tepurzi, Purulumzi gibi Subaru (=Hurri) gurupu ülkelerin komşuluğunda yerleşiyordu (bkz. Resim 2). I. Tukulti-Ninurta Alzi kralı Ehli-Teşubun 4 kale-kentini, saray muhafızları ve oğulları ile birge devirmiştir. ²

Resim 2. Alzi ve komşuları I. Tukulti-Ninurtanın metninde
(Schroeder 1922, № 61)

I. Tiqlet-pilelerin metinlerinden anlaşılmaktadır ki, Alzide muşk topluluğu küme teşkil ediyordu. Muşkların ilk anavatanı hakkında çeşitli fikirler mevcuttur. Hatta bazı araştırmacılar Muşklar'ın Güneydoğu Avrupa'dan göç ederek, Anadolu'nun merkezinde krallıklarını kuran Frygler'le aynı soydan olduğu konusunda hemfikirdir ³. Fakat Muşklar'ın Doğu kökenli halk olmasını gösteren kanıtlar daha fazladır.

¹ E. Glossaire Laroche, *de la Langue Hourrite*, Paris, Editions, 1980, Klincksieck. S. 91.

² A. K. Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, 1991, s. 236.

³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2014, s. 132-133.

Mitanni devletinin yıkılmasından sonra, I. Tukulti-Ninurtanın zamanından Alzi ülkesi Asur krallarının askeri seferlerinin hedefine çevrilir⁴ Fırat'ın yuxarıların takviyeye çalışan aşşurlular I. Tiqlet-pileserin, II. Aşşurnazirapalın, II. Adadnerarinin⁵ zamanında Alzi topraklarını tam gözaltına almakla sahiplerinden haraç almaya nail olurlar. Alzi son kes III Salmanasarın kitabesinde anılıyor ve o sırada Alzi asurluların Fırat havzasında yarattıkları Kutmuhi (veya Katmuhi) eyaletine katılıyor⁶. Alzi sakinlerinin dilini bilmiyoruz. Sadece onu biliyoruz ki, II. Aşşurnazirapala haraç veren Alzi kralı Qiridadunun⁷ ismi hurri asıllıdır; ismin son bileşeni -dadu hurricə dada ("aziz", "sevimli") sözündendir.⁸

M.Ö. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kakmium ükesini Muşkave isimli kral yönetirdi. "Hurrileşmiş" bu etno-antroponim, "Muşkun" ya da "Muşku" anlamlarını ifade eder. Hurri dilinde "-wa / -wi / -wu" sonlar ismin iyelik eki (bazen de köken göstergesi) olarak hareket ediyordu⁹. Bu sonlandırıcı Turukku'lar ülkesinin hurri dilinde - "ti-ri-uk-ki-na-aş-we^{ki}" gibi görülmektedir.¹⁰ Bu bilgi, Kakmium kralının Muşk kavminden olduğunun göstergesidir. Muşkave Turukkuların Kiqibişe vilayetine yürüş etmiş, oradan 100 baş koyun, 10 baş qaramal ve çok sayıda esir götürmüştür.¹¹ Hurri kökenli Muskave adı "Muşku" olarak yorumlanabilir (bağlantı biçiminde). Hurr dilinde "-wa / -wi / -wu" ifadesinin sonlandırılması, adın ismine (bazen bir bağlantı ifadesi olarak) atıfta bulunmaktaydı. "Müş" ismi Nuzi arşivinin belgelerinde anılan hurri şahıs adlarında komponent gibi kayıtlıdır.¹² Bu açıklama, Muşk ve Kakmi kavimlerinin aynı kökenli olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

Danimarkalı arkeologların Tel-Şemşara'da (eski Turukku kenti Şuşarra) buldukları mektupta (bkz. Resim 3) deniliyor:

1. a-na ku-wa-ri 2. q₂-bi-ma 3. um-ma e-te-el-lum 4. a-ha-ka-ma 5. [l]u₂ ka-ak-mu-um mu-uş-ka-we 6. [q]a-ab-sa-am ša ki-gi-bi-ši^{ki} 7. [iš-h]i-it 1 me-at udu-ha₂ 10 gu₄-ha 8. [... l]u₂^{meš} il-te-qe₂ 9. [u₃ l]u₂^{meš} a-lu-ju-šu it-bu-[u₂] 10. [u₃ k]i-ma a-lam ki-gi-bi-[ši^{ki}] 11. [...] 12. [...]i a-lam la-we- [...]

"Kuvari'ye söyle: Kardeşin Etellum şöyle diyor:" Kakmum ülkesinin kralı Muskave Kiqibişe ülkesine saldırdı, 100 koyun, 10 koyun, esir [apardı], komşulara ... Kikibişe ... şehri kuşattı ...".¹³

Resim 3. (Eidem, Lossoe J. 2001, text 44, obverse).

⁴ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia.*, Volume I-II, 1968, New York, s. 143-171.

⁵ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s.278-480.

⁶ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s.560.

⁷ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s.480.

⁸ Laroche, *de la Langue Hourrite*, s.248

⁹ M. L. Khaçikyan, *Hurriskiy i urartskiy yazık*, (Die hurritische und urartäische Sprache), (Rusça), İrevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1985, s. 72.

¹⁰ A. H. Al-Fouadi, *Inscriptions and Reliefs from Bitwata*, Sumer, Vol. 34, 1978, s. 123.

¹¹ J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, The Letters, Kobenhavn, 2001, s. 24-53.

¹² J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s.24.

¹³ J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 114-115.

Muşk kabilesine ait Kakmium krallığı hakkında ilk bilgilere, M.Ö. 3. binyılın ortalarına ait çivi yazılı metinlerde rastlanır. Aşağı Zab nehri havzasında, Raniyə düzündən kuzeydoğuda bulunan Kakmium Çarlığı ilk kez Ebla arşivinin belgelerinde (M.Ö. XXIV. yüzyılın sonları) kaydedildi (Milano, 1995, 123). Bir yüzyıl sonra Kakmium kralı Banana Lullubum, Kutium ve Turukku ülkelerinin kralları ile birlikte Agade devletine karşı oluşturulmuş askeri koalisyona katıldı.¹⁴ Puzriş-Dagan (şimdiki Drehem) arşivinin işletme belgelerinde (M.Ö. 2045-2010) Şubişhuha ve Dukra adlı Kakmi sakinleri anılıyor (Yıldız 1988, № 807). M.Ö. 18. yüzyılın başlarında Asur casuslarının Doğu cephesinden verdikleri haberlerde Kakmium sakinlerinin (Akadca: awêlu ka-ak-mi^{ki}) siyasete müdahale girişimlerinden bahsedilmektedir.¹⁵ İlk aşamada Kakmium sakinleri Kutium-Ahazum askeri koalsyona katılarak I. Şamşi-Adada ve müttefikleri olan turukkulara karşı mücadele veriyorlardı.¹⁶ Maridən bulunan bir mektupta Gurgura adlı kakmilinin 500 savaşçı ile Kabraya yürüyüşü ve turukkulu Ardiqandinin 2000 kişilik ordusu tarafından mağlup edilmesinden haber verilir.¹⁷ Kakmiler, Tell-Leylan ve Tell-Shamshara'da bulunan kayıtlarda da belirtilmiştir.¹⁸

M.Ö. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın başlarına kadar Kakmiler ve Qutiler uzun bir süre erzinde (40 yıl) Turukkilerle savaşıyorlardı. Ama sonra bu kabileler Babil kralı Hammurapi ile mücadelede bir askeri koalisyon oluşturdular. Hammurapi döneminin belgeleri bazen "Turukku ve Kakmi Üzerindeki Zafer Yılı" ismi olarak tarihe geçmiştir.¹⁹ Kakmiler en son Asur kralı II. Sargon'un Urartu'ya karşı askeri kampanyasıyla bağlantılı olarak M.Ö. 714'te anıldı. Bu yürüşün kroniğinden anlaşılıyor ki, o sırada Mannanın Missi vilayetinin komşuluğunda yaşayan Kakmiler Manna kralı Ullusunuya karşı düşman idiler. II. Sargon, Ullusunu ile imzaladığı anlaşmaya göre Kakmilerin Manna topraklarına basmasını engelledi.²⁰ Bu yürüyüşten sonra II. Sargon Kakmileri Zamua vilayetinde yerleştirdi.

Muşk halkının ilk parçalanması M.Ö. 1163 yılında ortaya çıktı. O zamanlar, onların 20.000 grubu Raniye Ovası'ndan Fırat ve Dicle havzasına taşındı. O devirde Asur hükümdarı I. Asurdan (M.Ö. 1179-1134) Küçük Zab çayının aşağı axarında bulunan araziye, ayrıca Raniyə ovasına siyasi kontrolü ele geçirmek uğruna bu yerlerin önceki hegemonu Babil kralı Zababaşumiddin ile savaş veriyordu. Asur savaşlarının ardından, bu topraklardan gelen mülteciler, Asur devletinin politikasına uygun olarak Fırat'a sürgün edilmiş olabilir. Bir süre sonra Fırat ve Dicle'nin üst derelerinde demografik denge bozulur. Muşklar yerel kabilelerle güçlü bir askeri güç yaratarak İmparatorluğu için ciddi bir tehdit haline geldi. Bu nedenle Asur kralı Aşşurreşişinin zamanında (M.Ö. 1133-1114) geçmiş Mitanni devletinin arazisinde, Kuba denilen yerde Aşşurlarla Muşklar arasında ilk savaş yaşandı.²¹ Mitanni devletinin topraklarının Fırat ve Dicle'nin yukarı axarlarını asla kapsamadığını dikkate alırsak, anlaşılır ki, Aşşurreşişinin askeri kampanyası önceki gibi küçük Zab çayının aşağı axarında yaşayan Muşk tayfasının bir grubuna karşı yönelmiştir. I. Tiglat-Pileser'in M.Ö. 1113 yıla aid vakayinamesinin (bkz. Resim 4) analizinden bu yana geçen 150 yıldaki başarılarına rağmen, tartışmalı konular hala devam etmektedir. Şu metinde deniliyorki 50 yıl önce Alzi ve Purulumzi ovalarında yaşayan Muşklar Asur kralına harac vermekten imtina ediyorlar ve bu nedenle onlarla savaş oluyor. I. Tiglat-Pileser'in Muşklar'la savaşıyla ilgili yazılı kaynakta böyle söylenir: "İktidara geçtiğim yılda: Beş kralıyla 20.000 Muşk, 50 yıl boyunca Alzu ve Purulumzu topraklarını tutmuş olanlar – efendim tanrı Aşşur'a haraç ve yiyecek taşıyanlar – hiç bir kralın savaşta

¹⁴ J. Westenholz, *The Legends of Kings of Akkad*, Winona Lake, Ind, Eisenbrauns, 1997, s. 249-255.

¹⁵ J. Lossoe, *The Shemshara Tablets*, Kobenhavn, 1959, s. 68.; J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 53.

¹⁶ J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 44-45.

¹⁷ J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 23-57.

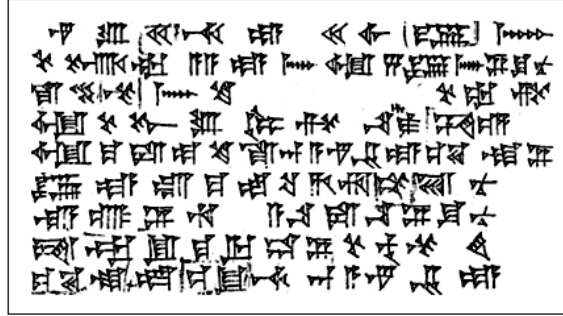
¹⁸ J. Eidem, *The Shemshara Archives, Volume: 2, The Administrative Texts*, Copenhagen, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992, s. 78-118.; J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 23;

¹⁹ M. Schorr, *Altbabylonische Rechtsurkunden*, Leipzig, 1913, No: 199.

²⁰ F. Thureau-Dangin, *Une Relation de la huitieme campagne de Sargon II.*, Paris, 1912, s. 12-13.

²¹ 1981: İ. M. Diakonoff, *Malaya Aziya i Armeniya okolo 600 q. Do n. E. i severnie poxodi vavilonskix çarey*, Vestnik Drevney İstorii (Rusça), № 2, 1981, s. 51.

püskürtmediği (Muşklar) – onlar güclerine emin olarak aşağı indiler (ve) Katmuhu topraklarını ele geçirdiler. Efendim, tanrım Aşşur'un desteğiyle, ordum ve savaş arabalarımla yola çıktım... Kaşiyari Dağı'nın engebeli arazisini geçtim. Kutmuhu'daki 20.000 silahlı adam ve beş kralla savaştım. Onların yenilgisini getirdim. Fırtına gibi, bir şeytan gibi savaşçıların cesetlerini savaş alanında topladım (ve) kan akışını dağların oyuklarına ve düzlüklerine yaptım. Kafalarını kestim (ve) şehirlerinin etrafındaki tahıl yığınları gibi onları yığdım. Ben onların ganimetlerini, mülklerini, (ve) eşyalarını sayısız olarak çıkardım. Silahlarımdan kaçan (ve) bana gönderilen ve onları topraklarım olarak gören askerlerinin kalan 6.000-ini aldım”²².

Resim 4. I. Tiglat-Pileser dönemine ait Asur-Muşk Savaşı'nı anlatan bir yazıt
(Winckler 1893, 2-3: Col. I, 62 – I, 78)

Bölgenin tarihi ile ilgili bilgilerin yansıtıldığı diğer yazılı kaynaklarda sonraki dönemlerde, Alzi ve Purulumzi ülkelerinin isimleri birlikte çizilmez. Purulumzi'nin yeni sakinleri adına, bu toprak Muşklar'ın ülkesi olarak adlandırılmaya başlar. Muşk ülkesinin adı Asur hükümdarlarının harbi seferleri hakkında bilgi veren çivi yazıtlı metinlerde KUR muşkaia biçimindedir.

II. Adad-nerari (M.Ö. 911-891) ve II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 890-884) Muşklar'ın ülkesine sefer düzenliyor ve büyük haraçla seferlerini başa vururlar²³. Daha sonra II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) Kutmuhi ülkesi kıyısında Muşklardan' çanak çömlek ve tahıl vergisi aldı²⁴. M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında, "Muşklar Ülkesi" (eski Purulumzi) Mita adlı kral tarafından yönetilirdi. Bu dönemde Muşklar Urartularla (veye Biayniler) birleştiler ve Asur kralı II. Sargon'a karşı savaştılar²⁵.

Bir grup araştırmacı, Herodotus'un Tarihinde Frygia kralı olarak sunulan Midas ile mistik kral Mita'nı tanımlamaktadır. Bu tür araştırmacılar, iddialarını haklı çıkarmak için ülkenin eski adının çivi yazıtlarında yansıtılan atıfta bulunurlar. Yaklaşık yarım yüzyıl ülkenin ilk adını bildiren işaretler grubunu "pu-ru-kuz-zu" ("pu-ru-kuz-zi") gibi okumakla bu toponimi Frygia ülkesinin adı ile eynileştirmeye çalışmışlardır.²⁶ Fakat daha sonra üçüncü heceyi belirten işaretin, esasen, "-hum-, -lum-" hecalarının kaydında uygulandığını dikkate alarak,²⁷ eski okuma imtina edildi. Toponimin "pu-ru-lum-zi" şeklinde okunuşu etimolojik açıdan en makbul seçenek sayılır ve Hurri-Biayni (Urartu) dillerindeki "purli" "ev" kelimesine dayanarak açıklanmıştır. Sonuç olarak, söyleyebiliriz ki, eski Yunan Tarihçilerinin eserlerinde Fryglerin ermenilerle "akraba" olduklarını ve Ermeni etnoslarının Anadolu'da eskiden yaşadığını kanıtlayacak bilgiler yoktur. M.Ö. 2. Bin yılda Balkan yarımadasının takdiri sorgulanabilir. Bu şüphe, I. Tiglat-Pileser'in Muşklar üzerindeki savaşının bazı araştırmacılar tarafından yanlış yorumlanmasıyla daha

²² Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*, s. 236.

²³ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s.389-413.

²⁴ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 442.

²⁵ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s. 18-118.

²⁶ M. J. Mellink, Mita, Mushki and Phrygians, "Anadolu Araştırmaları" II/1-2 (H. Th. Bossert'in Hatırasına Armağan), İstanbul, 1965, s. 317-325. ;İ. M. Diakonoff, *Predistoriya armyanskoqo naroda. İstoriya Armyanskoqo naqorya s 1500 po 500 q. do n.e. Hurriti, luviysi, protoarmyane (Rusça)*, İrevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR., 1968, s.124.

²⁷ R. Labat, *Manuel d'éigraphie Akkadienne (syllabaires, ideogrammes)*, (MEA), La 7⁰ edition, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner S.A., 1988. No:565.

da artmıştır. Örneğin, parçayı ilk defa Rusça'ya çevirirken, İ. M. Diakonoff Muşklar'ın Alzi ve Purulumziye Fırat nehrini geçerek geldiklerini yazıyor.²⁸ Oysa metinde "idPurattu ebir" (tercümesi "Fırat'ı yüzerek geçmek") ifadesinin restorasyonu için yeterli lakuna (boşluk veya sakat yer) yoktur (bkz. Resim 4). Lojistik açıdan da 20 bin kişilik ordunun hareketi sırasında Fırat gibi dev ve gür sulu çayı geçmesi oldukça riskli niyet olduğundan inandırıcı görünmüyor. Uzun süre metnin orijinalinin üzerinde çalışan D. D. Luckenbill ve A. K. Grayson'a ait tercüme seçeneklerinde Muşklar'ın, genellikle, herhangi nehri geçtikleri ile ilgili sözde restorasyon elementi ile karşılaşmıyoruz^{29,30}. İ. M. Diakonoff'un bilimsel olarak temelsiz teorisinin ana amacı Muşk halkını "proto-Ermeni" gibi tanımlamaktır. Ona göre, "proto-Ermeniler" 12. yüzyılda Balkanlar'dan Fırat'a geldiler ve Doğu Anadolu bölgesine yerleştiler. İ. M. Diakonoff, çivi yazıtlarında Muşklar hakkındaki bilgileri gözden geçirir ve bunları iki alt gruba ayırır: "Batı Muşklar" ve "Doğu Muşklar". Birinci grubu ise bazı araştırmacıların taraftar olduğu eski teoriye uygun olarak Fryglerle, ikinci grubu ise "proto-ermeniler" gibi isimlendirerek modern ermenilerin atası olarak sunuyor. Oysa modern ermeniler kendilerini Fryg ve Muşk değil, "hay" olarak adlandırdılar. Hint-Avrupa dil ailesine dahil olan Frygler'in Muşklar'la akrabalığı hakkında arkeolojik kanıt yoktur. M.Ö. 12.-7. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Friglere ait iki kültür oluşmuştur. "Eski Fryg kültürü" olarak bilinen bu kültürün örnekleri Konya, Niğde, Boğazköy ve Malatya'dan Yukarı Fırat vadisinədək olan bölgelerde ortaya çıkarıldı. Ancak, bu örnekler daha sonra bir dizi parametrede bulunan "Klasik Frhyg" eserlerinden farklıdır.³¹ Muhtemelen, "Eski Fryg" kültürünün taşıyıcıları Hitit devletini devirmişler. "Klasik Fryg" artefaktları ise efsanevi Frygia kralı Midas'ın dönemine ait edilir.³² Aynı insanlar ("Fryg" veya "Muşk" olarak adlandırdıkları halk) dört yüzyıl boyunca iki ayrı arkeolojik kültürü temsil ederler mi? Muş Ovası'nın eski sakinleri olan Muşklar kimdir? Muşklar Doğu Anadolu'ya nereden geliyorlar ve neden onlara "proto Ermeniler" deniyor? Purulumzi ülkesinin adı daha eski Tell-Şemşara (eski zamanlarda Turukkuların kenti Şuşarra) metinlerinde "Purullum" şeklinde, yani "- [a]zi" toponimik suffiksi olmadan yazılıp ve onu Raniyə ovalığında, turukkuların ülkesinde lokalize ederler.³³ Herhangi bir topluluk adının sonunda işlenen "-[a]zi" toponimik suffiksi diğer yer adlarında (Hamazi, Burbanazi, Silhazi, Takniyaraz, Aqazi, İdamaraz vs. görülmektedir. Purulumzu ülkesinin adı Mari metinlerinde Purullum (Akkadca), Şemşara mektuplarında ve Arrapha metinlerinde ise Burulliwē (Hurrite) gibi rastlanmaktadır.³⁴ M.Ö. XVIII. yüzyılın ortalarında, Purulum ülkesi Turukkular'ın menfaati içindeydi ve onların kralı Lidaia burada askeri güçler kurmuştu. Fakat bir süre sonra İşme-Dagan ülkeyi ele geçirmeye başladı.³⁵ Daha önceki yazılı kaynaklardan, "Purullum" ve "Purulumzi" toponimlerinin aynı etnik gruba, yani Muşklar'a ait olduğu açıktır. Urartu krallarından Minua'nın (M.Ö. 810-785), II. Sarduri'nin (M.Ö. 763-735), II. Rusan'nın (e.ə. 685-645) yazıtları Muşklar hakkında bilgi verir.³⁶ Bu yazılı kaynaktan görüldüğü gibi, Muşklar Malatya bölgesine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Muşk kavminin adı, Habur nehrinin sol yakasında Zaho'nun 55 km doğusundaki Muskun köyünün isminde anılmaktadır. Asur yazılı kaynaklar gösteriyor ki, Muşklar uzun zaman Yakın Doğu'nun eski halkları ile temas halindeydi. Muşkların Fryglerle aynı kişiler olduğunu söylemek için tutarlı kanıt yoktur. Kaynaklarda Asur ordusunun Sakarya nehri vadisindeki Frygia ülkesine saldırısı hakkında bilgi yoktur. Asur krallarının kuzeybatı yönünde uzak seferleri Kappadokiya (Kommagen) ve Katmuhi (Tur Abdin dağı bölgesi) ile sınırlıydı. Urartu krallarının

²⁸ I. M. Diakonoff, *Assiro-vavilonskie istočniki po istorii Urartu (AVİİU)*, Vestnik Drevney İstorii (Rusça), № 2, 1951, No:10, s. 255-356.

²⁹ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, s 221.

³⁰ A. K. Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia*, s.236.

³¹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 134-135.

³² İ. M. Diakonoff, *Friqiyskiy yazık / Drevnie yazık Maloy Azii* (Rusça). Moskva, 1980, s. 361-362..

³³ M. Astour, *Semiter and hurrians in Northern Transtigris*,/ *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, Volume: 2, Eisenbrauns, 1987, s. 35.

³⁴ A. Fadhil, *Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königreichs Arraphe*, (Baghdader Forschungen 6), Verlag: Mainz, von Zabern, s. 64-339.

³⁵ J. Eidem ve J. Lossoe, *The Shemshara Archives I*, s. 52-53.

³⁶ G. A. Melikişvili, *Urartskiye klinoobrazniye nadpisi*, Moskva, 1960, s. 77-278.

yazıtlarında Muşk ülkesinden bahsediliyor, hiçbir yerde Frygia adlı ülkeden ve Frygler adlı halktan bahsedilmiyor. Diğer yandan eğer Frygia gerçekten Muşklar'ın ülkesi idiye, o zaman gerek Urartu kralları Kappadokiya'nı ve Katmuhini geçip batıya doğru hamleler yapmalı idiler. Fakat bilindiği gibi, Urartu'nun en uzak batı sınırı Malatya'ya ve çevresine uzanıyor. Oysa Muşklar'ın uydurulmuş "vatani"na gitmek için Urartu kralları İç Anadolu'da hayli toprakları ele geçirip, işte bu topraklardan sonra Frygia krallığına ulaşabilir bilirlerdi. Gerçeklerden uzak bir hikaye gibidir. Hitit metinlerinde Mita adlı kent ve Arrapha arşivinin belgelerinde Mitta adlı şahıs anılıyor.³⁷ Bu gerçekler Mita ve II. Sargo'nun yazılarında sözü edilen Frygia kralı Midas'ı tanımlamakta yanlış olduğunu teyit etmektedir. Böylece, daha önce olduğu gibi tarih sahnesinde Muşklar'ın görünüşü, M.Ö. XII. yüzyıl değil daha önceki devirlere (M.Ö. XVIII. Yüzyıla) kadar uzanmaktadır. Yazılı kaynaklarda sunulan bilgiler, Muşklar'ın Anadolu'ya Güneydoğu Avrupa'dan değil, coğrafi olarak yakın bölgelerden göç ettiklerini söylemelerini sağlar. Hurri (= subar) kökenli Muşklar Alzi'de nüfusun büyük bir kısmını oluşturmuşlar. Malum 3 Alzi kral isimleri – Antaratli (Hitit kralı Şuppiluliumanın çağdaşı), Ehli-Teşub ve Qiridadu – Hurri kökenlidir. M.Ö. 676'da Urartu ordusuna direnemeyen Musk aşiretlerinin siyasi birliği çöktü. Daha sonra, Muşkların bir kısmı Lidya krallığının topraklarına yerleşti. Bu olay, Küçük Asya devleti ile Muşklar'ın ilk tanışmasıdır. Muhtemeldir ki, Muşklar'la "proto-gürcü" boyları o zaman aynı devletin – Lidya krallığının içinde yaşadığından ve yunanlarla birlikte Karadeniz'in güney sahillərində də yayılmışlardır. Proto-gürcülerin Muşklarla kaynayıp karışması sonucu yunan yazarları etnik kökeni farklı olan her iki toplumu Moshoi (μοσχοι) veya Mosohi adlandırmışlar.³⁸

³⁷ A. Fadhil, *Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königreichs Arraphe*, s.233.

³⁸ I. M. Diakonoff, *Predistoriya armyanskoqo naroda. İstoriya Armyanskoqo naqorya s 1500 po 500 q. do n.e. Hurriti, luviysi, protoarmyane (Rusça)*, s. 217-222.

Kaynaklar

ALİMİRZOYEV, A. “Su Adamları” ve Azerbaycan Tarihinde Onların Yeri”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Elmi Mecmuesi*, Bakü, S. 27 (2017): 75-87.

AL-FOUADI, A. H., “Inscriptions and Reliefs from Bitwata”, *Sumer*, Vol. 34, (1978): 122-129.

AKURGAL, E., *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2014.

ASTOUR, M., “Semiter and Hurrians in Northern Transtigris”, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, Volume: 2 (1987), Eisenbrauns.

DIAKONOFF, I. M., “Assiro-vavilonskie istoçniki po istorii Urartu (AVİİU)”, *Vestnik Drevney İstorii* (Rusça), S. 2 (1951): 255-356.

DIAKONOFF, I. M., *Predistoriya armyanskoço naroda. İstoriya Armyanskoço naqorya s 1500 po 500 q. do n.e. Hurriti, luviysi, protoarmyane* (Rusça). İrevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR., 1968.

DIAKONOFF, I. M., “Friqiyskiy yazık “ *Drevnie yazık Maloy Azii* (Rusça), Moskva (1980):357-377.

DIAKONOFF, I. M., “Malaya Aziya i Armeniya okolo 600 q. Do n. E. i severnie poxodı vavilonskix çarey” , *Vestnik Drevney İstorii* (Rusça), S. 2 (1981): 34-64.

EIDEM, J. ve LOSSOE, J., “The Shemshara Archives 1”, *The Letters*, Kobenhavn, 2001.

EIDEM J., “The Shemshāra Archives. Volume: 2”, *The Administrative Texts*, Copenhagen, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.

FADHIL A., “Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königreichs Arraphe”, *Baghdader Forschungen* 6 (1983), Verlag: Mainz, von Zabern.

GRAYSON, A. K., *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, 1991.

KHAÇIKYAN, M. L., “Hurritskiy i urartskiy yazık”, (*Die hurritische und urartäische Sprache*) (1985), (Rusça), İrevan, İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR.

LABAT, R., *Manuel d'éigraphie Akkadienne (syllabaires, ideogrammes)*. (MEA). La 7⁰ edition (1988), Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner S.A.

Laroche 1980: Laroche E. *Glossaire de la Langue Hourrite*. Paris, Editions Klincksieck. 322 p.

16. LOSSOE, J., *The Shemshara Tablets*, Kobenhavn, 1959.

LUCKENBILL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia: Volume I-II*, New York, 1968.

Melikişvili 1960: Melikişvili G. A. *Urartskiy klinoobrazniye nadpisi*. Moskva. 504 s.

MELLINK, M. J., “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları II/1-2 (H. Th. Bossert'in Hatırasına Armağan)*, İstanbul (1965): 317-325.

SCHORR, M, *Altbabylonische Rechtsurkunden*, Leipzig, 1913.

SCHROEDER, O. *Keilschrifttexte aus Assur. Verschiedenen Inhalts*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1920.

SCHROEDER, O., *Keilschrifttexte aus Assur. Historischen Inhalts*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1922.

THUREAU-DANGIN, F., *Une Relation de la huitieme campagne de Sargon II*, Paris, 1912.

WESTENHOLZ, J., *The Legends of Kings of Akkad*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns, 1997.

WINCKLER, H., *Sammlung von Keilschrifttexten I: Die Inschriften Tiglath-Pileasers I.*, Leipzig. 1893.

YILDIZ, F., Gomi T. Die Puzriš-Dagan-Texte der Istanbuler Archäologischen Museum, Teil II, S. 725-1379 (1988), Franz Verlag, Wiesbaden, GMBH, Stuttgart.

